

ע.ג. חורון: שיחות על קדמוניות הארץ

נסיון לשיחזור "יציאת מצרים" ו"כיבוש כנען", במיתולוגיה ובמציאות

הרוצה לשחזר את הרקע המציאותי עליו צמחו האגדות השונות על "ירידה מצרימה" ו"יציאה ממצרים" חייב להבין תחילה שאין המדובר בתופעה חד-פעמית אלא בתהליך ממושך, או לפחות באירועים שחזרו פעמים-מספר – החל בזמן טרום-היסטורי רחוק מאד. המערכת הלשונית התמית-השמית (ששפת-כנען העברית, ולשונות אכד, בבל ואשור, הן שלוחותיה לצפון-המזרח) היא עצמה התפתחה במידה רבה מתוך תהליך דו-סטרי זה, שראשיתו קודם ליום התקופה הקרחונית, לפני כ-10 אלפי שנה ויותר. היו הגירות טרומיות לאורך ה"אדמה" צפון-האפריקאית, שרשאים אנו כבר לראות בהן "יציאות-מצרים" – במובן הרחב של "מצרים" בפי קדמונינו; היו גם שבטים טרומיים (שלח, נחור ועוד) שהגיעו אל ארץ-עבר בדרך הים.

תנועות אלו ויחסי-גומלים אלה נמשכו בתקופת-הברונזה הקדומה, לערך מ-3000 לפה"ס והלאה, כלומר בזמנים שהם על סף ההיסטוריה מנקודת-ההשקפה של ארץ-קדם. ההגירות מצפון-אפריקה אולי גברו במיוחד בראשית האלף השלישי, ושוב לקראת סיומו – כאשר חל משבר סופי באקלימו של האיזור ומדבר-סאהארה נעשה צחיח יותר ויותר. מתוך מחקרים שונים נתאשרה לאחרונה תומרתו של משבר אקלימי זה, והוא זכור היטב בכתבי מצרים מאותם "ימי-הביניים" שבסוף המלוכה הפרעונית הקדומה (לאחר 2200 לערך). היו אלה ימים של שואה – לא רק חברתית-מדינית אלא גם כלכלית – ובין גורמיה הראשיים היו צימצום הגשמים באזור אפריקה והים התיכון, ודילדולם של שטפונות הנילוס המפרנסים את מצרים. אנשי מדבר, הן ממזרח הן ממערב, ביקשו מקלט ודרכי-מעבר בארץ-היאור, ולבסוף חדרו אליה בכוח-הזרוע. גם לפי ספר בראשית באה ירידתם של בני-יעקב מצרימה בעקבות רעב בלתי-רגיל שפקד את כנען. (לפי הנתונים החיצוניים למקרא מותר לתאריך ירידה זו – כולל פרשת יוסף – בימי השושלת החמישית, סביב שנת 2400, כלומר עוד לפני סוף הממלכה העתיקה).

תנועות והשפעות הדדיות בין כנען למצרים הן אמנם תופעה בולטת עוד לפני הפרעה הראשון, כלומר מלפני שנת 3000. כפי שמסתבר מן האגדות ומימצאי הארכיאולוגיה בשתי הארצות, תרמו יורדים-ופולשים מארץ-הקדם לקידמה בארץ-היאור. לדעת חוקרים הרבה היתה זו תרומה מכרעת לעיצובה של התרבות הפרעונית, אך גם מצרים טרום-הפרעונית השפיעה מצדה על תרבות כנען בהינצרה. לאמיתו של דבר, ועם כל השוני בין שתי היחידות הללו, היו כנען ומצרים כעין תאומות מלידה כחטיבות תרבותיות-היסטוריות.

לענייננו כאן נסתפק בדוגמה אחת אפיינית.

אל-הנץ ובני-החורי, ממצרים עד כנען

המשטר המלוכני במצרים, ז.א. בדלתה ובעמק, ולבסוף בארץ-היאור כולה, קם מתוך ריכוז הדרגתי של מחוזות ושבטים, על אלוהיהם הטוטמיים, מסביב לטוטם מנצח אחד, הוא אל-הנץ (או העיט), ותארו המצרי חור (בנסמך: חר). מכאן והלאה, כל פרעה הוא התגלמות חיה של נץ אלוהי זה על-אדמות. במסורת המצרית פשט חור הטרומי את חסותו גם מזרחה, כלומר על ארץ-כנען. אסמכתה לכך אפשר למצוא במקרא: ספר בראשית מוסר פרטים על "בני-החורי" היושבים בדרומה ומערבה של ארץ-העברים עוד מלפני הופעתם של עשיו ויעקב. משפחות החורי רובם-כולם נקראו בשמות בעלי-חיים (ממש כקבוצות הטוטמיות שבמצרים): שעיר, דישון, איה, ועוד; גם "בעלי שכם בן-חמור" שייכים לסוג זה. בני-חורי אלו התמידו בכנען משך כל קורות העברים. "חורי-יהודה" מוזכרים עדיין בזמן מאוחר כשכבה נבדלת. בשבט האשרי נשתמרה אפילו משפחה המכונה "חורי" כלשונו המצרית: חר-נפר ("הנץ האלהי הוא טוב").

יתר על כן, גם אל-הנץ עצמו התקבל ב"קיבוץ-האלים" (או בפנתיאון) הכנעני-דרך-כלל בסיזמת-שם עברית: חורון. בשירי אוגרית הריהו כבר אל-נקמות, העט משמיים על ראש הפושע, ובשירים אלה האיום הנורא באזני אלים ובני-אדם הוא: **ישבור חורון ראשך.**

אין זה אלא אותו "חרון-אף-יהוה", כלומר פרצופו או מלאכו, הנשלח בשליחות-נקם בידי אלוהי-ישראל. ועל שם חורון נקראו בכנען מקדשים, ערים ומחוזות. כך, למשל: בית-חורון בהר-אפרים, חורוניים במואב, ומחוז החורן. (בדרך-אגב ייאמר שבני-החורי המצרים-וכנענים הללו אין להם כל זיקה לעם הנכרי של החוריים—עם לוועי וזר לגמרי למשפחת חם-ושם, שלא חדר לכנען אלא באמצע האלף השני, בבואו מארץ-מכורתו אשר בראש גהרות הפרת והחידקל).

ישמעאל בן-הגר המצרית, ו"שומעי" הלוכית

לאחר בני-החורי הטרומיים, אך קודם ל"אבות" אחרונים כגון עשיו ויעקב—כלומר בשלב מוקדם למדי באלף השלישי—באה חדירתו של "ישמעאל בן-הגר המצרית". אגדתו חשובה ביותר להבנת כל אותן פרשיות של "יציאת מצרים". הישמעאלים (שנקראו גם "הגריאים" על שם אמם) ודאי אין מוצאם מן הפלחים שבעמק-היאור אלא מאנשי המדבר הגדול למערבו. ישמעאל "פרא-אדם, ידו בכל ויד-כל בו"; עדיין אין ברשותו גמלים אלא רק חמורים ובקר לתובלה—ואת תיאורו יש להבין כתיאורים הטוטמיים השגורים בלוב ומצרים: מחציתו אדם מחציתו פרא, ז.א. חמור-בר. מרחב-מחיתו הראשון מוגדר במקרא בבירור: "מחווילה עד שור אשר על-פני-מצרים...". כלומר מן המדבר המערבי הגדול ועד מדבר שור, בו עוברת הדרך ממצרים לנגב, היא "דרך-שור" ("דרב-א-שור" בערבית עד היום, בחבל הקרוי בפנינו צפון-סיני). נציין כי יוסף בן מתתיהו אומר בפירוש ש"חווילה" היא "גיתוליה" הקלאסית, כלומר הסאהארה, "ארץ-הציידים" על-פי האתימולוגיה הברברית (משורש "גתל",

הזהה עם "קתל" בערבית, "קטל" בעברית).

ישמעאל זה הפך "בן בכור" לאברהם, ובהמשך התקופה ההיסטורית פשט מזרחה יותר ויותר. הערבים – כלומר, הבדווים מגדלי-הגמל בערבות חצי-האי – סופם שאימצוהו להם ל"אב": אסמאעיל (אף כי השם אינו מקורי בערבית ואין לו משמע בלשון זה). אך מוצאם המערבי של בני "הגר המצרית" אינו מוטל בספק, ורובם נשארו בכל זאת בצפון-אפריקה. היו בין משפחותיהם שהיגרו לארץ-הקדם ששמרו על כינוייהן המקוריים, הלוביים, אף לאחר שהצטרפו לקבוצת העמים דוברי השפות השמיות. בין הכינויים המוזכרים במקרא יש גם המופיעים בקידומת-יחס מצרית-לובית, והיא נ' – למשל, בני נפיש (או, במבטא שונה, "נפוס"). אחיהם שנשארו בצפון-אפריקה פשטו שם מדרום-תוניסיה דרומה עד פואן: הם ה"נפווה", ה"נפוסה", וכו'; כלומר, בלשון ברברית, אלה ש"ליד – (ימין)", ז. א. "לדרום". (נציין כי מן ה"נפוסים" או ה"נפיש-סים" שבארץ-הקדם יש שהתייחדו לבסוף, כ"נתינים" לעדה היהודית). עוד דוגמה מאלפת הוא שבט נביות, הנחשב "בכור-ישמעאל" במקרא. אלו משפחות הטוענות לקירבה אל "כיפת-השמיים" – פי או בוז בלובית (השווה במצרית-פרעונית, וכן באפדית ועברית קדומה, באו בזה, במובן דומה). לכן דגלו בצבע סמלי מתאים, והוא כחול, ויש ליחסם ל"אנשים הכחולים" שהתפרסמו במדבר הגדול, ושמרכזם הראשי כיום ברמת אהגר. אבל כבר הפרעונים הכירום בתור שכאלה, "כחולים", "בני-שמיים"; והנחל הראשי באמצע לוב של ימינו קרוי על שםם נחל "בי אל-כביר". הנה כך רשאים אנו להניח כי "הגר המצרית", אם ישמעאל אשר בכורו נביות, קרויה על שם אחד משבטי הלובים החשובים ביותר, שבט "אהגר" (בקידומת-שם ברברית), ששרידו האחרון שוכן עתה במרכז הסאהארה.

בארץ-הקדם, מצד אחר, אין להפריד בין שמו של נביות ושם אל נבו, שהונצח בהרי-מואב. בתפוצתו המזרחית ביותר הגיע לבבל, שם הוא מופיע בעת ייסודה של העיר, לכל המאוחר במאה ה-19 לפנה"ס, בידי כובש הנחשב אמורי. מעניין כי נבו זה היתה לו בת-זוג – האלה "תשמעת": זוהי צורת-נקבה לובית לאותו "ישמעאל". ובכן, אם הרפתקאות אלו של צאצאי הגר, מן הנגב עד נהר-פרת התחתון, מסתיימות סמוך לשנת 2000, הרי חדירתם מקצה המערב, בדרך שור, שייכת לעבר רחוק יותר, כלומר לאלף השלישי, לימי "אברם העברי", הנעשה אברהם אבי-ישמעאל.

גם צפונה, לארפה של ארץ-כנען, נפוצו בשלב מוקדם מאד קבוצות אשר שמותיהן, בצורה זו או אחרת, כשמו של ישמעאל: החל בשבט שמעון בנגב ועד משפחת שמעי בין הלויים ממטה גרשום בגליל. מה פירוש הכינויים הללו משורש "שמע"? השורש (במובנו הכפול "להאזין" ו"להבין") משותף לשמית, למצרית וללובית; אך גוני העיצורים ש' וע', וכן סדר העיצורים שבו, משתנים לפי התקופה והניב. בלובית עבר הסדר בזמן קדום למשע, וזה התגוון, לפי הניבים, גם למשך, מזג וכו'. שם-פרט הנגזר משורש זה, בסדר זה, שימש אצל דוברי לובית (היא ברברית) כינוי-עצמי מכליל ביותר – כך עד היום אצל הברברים, מצפון-מארוקו עד לב מדבר סאהארה. ידוע הוא גם ממקורות עתיקים – פרעוניים, עבריים, יווניים, לאטיניים. (בספר "יובלים", למשל,

אגן הים התיכון המערבי מכונה "ים משך", כלומר ים הברברים; גם יהודי צפון-אפריקה הכירו את המונח, ומכאן שמות-משפחה כגון "בן-אמוזג" הרומז על מוצא ברברי, כנגד מוצא ספרדי או אחר). בקיצור: הברברים חשבו עצמם "שומעים", כלומר שומעים את לשונם, בניגוד ללועזים. (נציין, שוב בסוגריים, כי מושג דומה התקבל אצל העמים הסלאביים, הם ה"מדברים" – מלשון סלובו, "דבר" – כנגד העמים ה"אילמים", ניימצו, שלמערבם).

"שומעי"-לובית הללו היו מהם שהיגרו לארץ-הקדם, ושם נכנסו לאיזור של דוברי-עברית תוך ששמרו על הכינוי-העצמי המסורתי (ישמעאל, שמעון, שמעי), הגם שלא היתה לו עוד הצדקה לציון ניגוד לשוני, שהרי מכאן והלאה השתתפו הם וניביהם בהתפתחות השפות השמיות. מותר גם להסיק מזה שהגירתם קדמה לזמן בו נהפך השורש "שמע" ל"משע" בלובית (מעבר שהוקל ודאי בגלל ריבוי צורות בעלות קידומת, כגון ישמע העובר לימשע). והנה, ממקורות מצריים מסתבר כי המעבר חל קרוב ל-2000 לפנה"ס, לכל המאוחר; כי בלשון הפרעונית המאוחרת יותר ידועה כבר לוב גם בצורת-כינוי חדשה זו, "משע". על-כל-פנים, כך נקרא הצבא הסדיר במצרים, שעמד בעיקר על שכירי-חרב לוביים. (הסימן החרטומי שה"קרי" שלו משע מתאר דורך-קשת ונוצה על ראשו – היא סמל ה"ימין", ז.א. המערב הלובי, בעיני המצרים).

שמעון ולוי, ה"אחים" מלוב

פרשת ישמעאל-שמעון-שמעי שופכת אור על מוצאה של קבוצה חשובה אחרת – הם הלויים, גיבורי האגדה המאוחרת על יציאת-מצרים בהנהגת משה ואהרן "אחיהו הלוי". אפילו מתוך השוואת החומר השונה הטמון במקרא, מסתבר שלא היתה זו אלא "יציאה" אחרונה, אך לא יחידה, בתולדות לויים אלה. פסוק קדום מאד, במה שקרוי "ברכות יעקב" בספר-בראשית, מגדיר את שמעון ולוי כ"אחים" במיוחד – והם אנשים פראים לא פחות מישמעאל עצמו. לפי סיפור מקביל באותו ספר, התקיפו, עוד בימי יעקב "אביהם", את בעלי שכם העיר, "בני-חמור", וכפו עליהם את מנהג המילה. נוסח אגדי אחר טוען, כידוע, כי ישמעאל הוא הנימול הראשון, ודבר זה מדגיש שוב את הקירבה שבינו לבין שמעון. יש בכך גם תיארוך אגדי כלשהו: התייעוד שמחוץ למקרא (כולל תיאורי גברים בעירום) מראה כי מנהג המילה נפוץ בכנען במהלך האלף השלישי, וכי באלף השני היו עמי-כנען, ושכניהם במדבר, גמולים רובם-ככולם. בכנען הצטיינו רק פולשים זרים, כגון פלשתים לקראת סוף התקופה, בהיותם "ער-לים". כנגד זה, העמים שבאגן-הנהריים במזרח ארץ-הקדם, וכן הלובים שלמערב מצרים, לא ידעו מנהג זה. הוא פשט לכנען כ"חידוש", אך כחידוש עתיק למדי, הבא מארצות היאור, ומקורו ככל הנראה מאפריקה הפנימית, בה מנהג המילה נפוץ וכללי ביותר. גם באגדת יהושע, בה אנשיו גמולים רק אחרי עברם ממצרים לכנען, יש אסמכתה לכיוון-הפצה זה, ויש תיארוך לשלב סיומה של ההפצה: אנשי יהושע גמולים כדי "לגולל את חרפת מצרים", כלומר כדי להיראות בני-תרבות בעיניים פרעוניות; ומילה זו דורשת "חרבות צור" (לא כלי-מתכת) בהתאם למוצאו של

המנהג מחברות הקרובות עדיין לתרבות תורה-האבן. ושוב, אין הדבר רומז על שום תקופה המאוחרת לאלף השלישי.

מדוע דווקא שמעון ולוי "אחים" הם מכתחילה, ומדוע באגדות קדומות אלו הלויים מופיעים כעם כובש, עם ככל העמים, ולא כשכבת כלי-קודש, כמעמדם בתקופה מאוחרת יותר? אפשר להשיב על כך כיום, מתוך עיון השוואתי במקורות כנען (משירי אוגרית עד כתבי המקרא), בתעודות פרעוניות ובנתונים לוביים.

גיבורים מגיבורי הלוי תופסים, כאמור, מקום נכבד בשירי אוגרית על מעשי אלים ואבות-מלכים המשתייכים לאלף השלישי. אחד משירי-העלילה מוקדש "לאקהת": זהו בנו של דנאל המלך, והדעת נותנת שהוא עצמו אביהו האגדי של משה קהת בין הלויים; נחלת הקהתי, לפי המקרא, נחלת הדני בימי-קדם, והיא כממלכת "דנאל" בשירת אוגרית. כן נזכרים בספרות אוגרית פרצופים שונים ממשפחת המושי, היא משפחה למטה מררי מבין הלויים שבתנ"ך.

(אפשר שגם מטה זה, על נחלתו ואלוהיו-אבותיו, מופיע במסורת אוגרית, ואפשר מאד שבני-מררי—אשר שמם מצוי בווריאנטים שונים, כגון "מריות", הוא "מריאל" בתרגום-השבעים—זהים בסופו של דבר עם האמורי, לצורות-שמו המשתנות אף הן: "אמרר", "מרר", או "מר" לראשונה. אך לא ניפנס כאן לבעיה הסבוכה של אותם בני מררי—הוא—אמורי).

פרשת חשובה במכלול-שירים שכותרתם, בכתבי אוגרית, היא "לבעל", עוסקת בהינלדו של בן לבעל זה; בן שהוא עגל ילוד פרת-בר, כפי הנראה בעמק-החולה, במרום הירדן. שמו של העגל בן-בעל כתוב מש בכתוב חסר: אולי יש לבטאו מושי, ועל-כל-פנים הוא קרוב ביותר ל"משה". והלא בספר "שופטים" מסופר על "בני-משה" שפיהגו במקורות הירדן, בעבודה שנמסרה מדור לדור כפולחן-מלך עד לממלכת-ישראל הנפרדת בדת-ליש, מיהודה. את "אלוהי-דן" זה ודאי עבדו בצורה טוטמית של עגל; ומשה האגדי שבמקרא ירש לא מעט מקווי "מושי-בן-בעל": למשל, את "עורו המקרינן", ואת זכר הפולחן ל"עגל-הזהב". אף כי על-פי תקדימיהם באוגרית רומזים זכרונות אלה על מעשי האלף השלישי.

ספרי יהושע ודברי-הימים מפרטים את חלוקת הארץ בין מטות הלוי, לעריהם ונחלותיהם. ברור שאי-פעם, זמן רב מאד קודם קומה של ברית-ישראל היו הלויים הללו "עם ככל העמים", בעלי-קרקע ריבוניים. לבד מזה הרי הגיאוגרפיה המקראית של נחלות הלוי חופפת את החלוקה המצטיירת מתוך שירי אוגרית. רק לאחר כיבושו של יהושע, הפולש משבט אפרים, ולאחר המאורעות השונים של "ימי שפוט-השופטים", הודחו בני-לוי ממעמד המדיני והפכו "כיתה"—דומה כלשהו ל"מאגים" באי-ראן, או ל"בראמינים" בהודו—כלומר, שכבה תורשתית של כלי-קודש.

הלוייתן—בחופי יסוקדם

ועתה ראוי לבדוק את משמעו הטרומי של הכינוי לוי. בשירת "לבעל" של אוגרית אחד העניינים המרכזיים הוא המאבק בין בעל וקבוצתו (אלוהי גשם ושמיים מעוננים)

לבין הלוי־תן ועוזריו (אלי הים). עובדה בולטת, מוסכמת בין החוקרים, היא המוצא הכנעני של אגדת הלוי־תן בתנ"ך, אשר בה יהוה יורש מן־הסתם את תפקיד הבעל. פסוקים מפורסמים במקרא מצויים כבר בכתבי אוגרית בהקשר זה, כמעט מלה במלה, כגון הפסוק הבא :

(באוגרית—כתיב חסר)

לתן בשן ברח
בשן עקלתו

(בתנ"ך)

לוי־תן נחש בריח
נחש עקלתו

"בשן" גם הוא נחש, ואותו מונח ידוע במקרא גם בגון ארמי יותר—"פתן". בכתבי של אוגרית, החסר־שבחסר, לתן מצביע על צורה מקורית כמו לוֹתֵן, המתפתחת מצד אחד ללוֹתֵן ומצד שני ללוֹיֵתֵן. הלז הוא מפלצת מיתולוגית, מין לטאת־ענק או דרקון בעל "שבעה ראשים", המסמל במיוחד את הים הסוער. אך יש לו גם משמע גיאוגרפי ואתנוגרפי. בכתבי־אוגרית מציין הוא את חוף כנען עם הים הגדול שלמעברו. לכן אומרים בלשון אוגרית "לוֹתֵן וקדם", במובן "ים וקדם". לא יאוחר משנת 2000 התקבל מינוח כנעני זה גם במצרים, ומאז נודעה ארץ־כנען כולה בשם רותן בלשון פרעונית (אשר בה אין עיצור נפרד ל'). יש להניח כי קשר בין בני־הלוי והלוי־תן, ושמא שימש להם טוֹטֵם, בהיותו סמל ים־ומערב, אזור מוצאם הראשון.

נפנה עתה לאיזור זה, ששמו לוב בעברית מקראית (ביוונית ליֹבֵיאָה, וביתר־דיוק ליֹבֵואָה). נזכור שבניבי הפרברית עוברת ו'ו' (ו' עיצורית) בנקל לב', ואף לב' רפה. ואמנם מוזמן הוכיחו מומחים כי שמה זה של "לוב" נגזר מכינוי־שבט ברברי המצוי עד היום והידוע בספרות הלאטינית—לוֹוָה, או בריבוי־קיבוצי לוֹוֵתֵן (או "ללוֹתֵן" עם קידומת שם־רבים). בכך גם נפתרת בעיית הצורה הכנענית (לוֹוֵתֵן, לוֹיֵתֵן) : סיומת פתן היא יוצאת־דופן בשפת־כנען אך שגורה מאד במערב הברברי, בייחוד בכינויי שבטים ומחוזות. גם מובנו הטרומי של שם הלוי והלוי־תן מתברר בעזרת הלשון הברברית : השורש "לוֹו" מתחלף בה ב"רוֹו", ומשמעו כמו בעברית, כלומר "מים", נוזל "מרווה". לא ייפלא אפוא שבמיתוסים התנ"כיים שלטו משה־ואהרן הלויים במים מסלע, במי ים־סוף, ובכל הרומש והשורץ ביאור : הם עצמם מצאצאי המפלצת השלטת במי־ים ובמי־ההום.

מכל אלה גם ברור מה טעם מלכתחילה "שמעון ולוי אחים" : כמו "ישמעאל בן הגר המצרית", אם גם בגילגולי־שם קלים, יצאו אף הם מאותה מצרים־רבה שלמערב היאור ולאורך הים, כלומר מלוב. קביעה זו אין בה כל חידוש, בעצם—לפחות לא לגבי סופרים שקדמו לעריכה היהודית של ספרי־מקרא. דוגמה אחת תספיק לנו כאן. בספר הושע, בן המאה ה־8 לפנה"ס, כתוב בפירוש (י, 5) כי יהוה "ידע" לראשונה (או "רעה", על־פי תרגום־השבעים) את אבות־אבותיהם של ישראל "במדבר, בארץ תלאבות" (קרי תלאבות, לפי הניקוד). המונח נשאר סתום לכל האחרונים, אך אין הוא אלא צורת־נקבה ברברית לארץ־לוב.

”כובשי־כנען” — מן־הלוויים ומבני־אפרים

אם כן, פרשת ה”יציאה” בהנהגת משה האגדי, וכיבושיו בעבר־הירדן מזרחה, הם פרק בתולדות בני־לוי בעת שהיו עדיין, בכללותם, עם ככל העמים, עם שבמהלך האלף השלישי כבר הצליח להשתלט בהדרגה על חלק ניכר של ארץ־כנען. ואמנם פרשת משה היא המאוחרת והמסיימת בתולדות לויים אלה, ויש לקבוע את זמנה לימי־הביניים הפרעוניים, לאחר 2200 לערך. רק במסגרת כרונולוגית זו אפשר למצוא אסמכתה ופירוש לפרטים אגדיים משונים כגון ”מכות־מצרים”: מסתבר שהן מתאימות דווקא למסופר בכתבי הפרעונים על פרטי השואה שהתחוללה בתום הממלכה העתיקה.

רובם של יתר השבטים העתידיים להתחבר, כעבור זמן רב, בברית־ישראל אינם שייכים לפרשה זאת, והוכנסו אליה באורח מלאכותי על־ידי עורכים מאוחרים. אולם בני־בריתו של משה היו בעיקר קבוצות שלא הצטרפו כלל לישראל, כגון משפחות הקיני ובעיקר המדייני (אבל על כך לא נרחיב דברים כאן). מובן מאליו שהלוויים האחר־רונים — אשר מזמן הפכו להיות כיתת־קודש, והם שהטיפו ל”תורת־משה” כהבנתם וטיפחו את היהדות בהינצרה (החל מיחזקאל, הנביא שבלויים, וגמור בעזרא הסופר הלוי) הם שעיצבו מחדש את פרטי המיתוס על ראשיתו של כל־ישראל ורקמו אותם סביב גיבורם־הם, משה, אשר בפיו שלמו את דברי תורתם החדשה.

רק בקצרה נעמוד כאן על אגדת ה”כיבוש” בכנען המערבית — אשר באופן שרירותי, כמדומה, צירפו אותה לדברי משה בעבר־הירדן המזרחי. יהושע, הכובש האגדי, מיצג מעיקרו שבט אחד, הוא אפרים, מ”בית־יוסף”, ופלישתו אירעה באופן בלתי־תלוי למדי בנו של משה, בדרכים אחרות, וגם במאוחר יותר — ואם גם עדיין בימי המהומות שבסיום האלף השלישי. ”בית־יוסף” (אפרים ומנשה) נוצר, כזכור, במצרים. כפי שהסברנו במקום אחר (ר’ חורון, ”עולם בהשקפה עברית”, ”קשת” לא, ע’ 125, ו”קשת” לג, ע’ 152), אין אפרים זה שם עברי אלא לובי (”דרי־מערה”, או מעוגות תת־קרקעיים, איפרי בברברית). דודניהם הלוויים של בני־אפרים — שבטי ”אפרי” (בנוסח לאטיני) או ”איפרן” (בצורה הברברית) — הם אשר קורא שמם על החלק האמצעי של צפון־אפריקה (”אפריקה” בערבית עד היום), ולבסוף על כל היבשת, שהיוונים קראו לה ”לוב”.

ועתה, לסיכום הדברים.

- (א) היסוד המציאותי שבאגדות ה”יציאה” וה”כיבוש” בהנהגת משה, וה”כיבוש” בידי יהושע, שייך לימי־הביניים שלאחר 2200 בקירוב. הרקע הוא קורותיהן של שתי קבוצות בלבד: חלק זעיר מן הלוויים, אשר בעזרת בני־מדין יצאו ממצרים ”ברכוש גדול” והצליחו לכבוש להם נחלות במואב, בגלעד ובארץ־הנבשן; וקבוצת ”בני־יוסף” (אפרים בעיקר) אשר פלשה אל כנען המערבית מפיוון מצרים, בדרך ישירה יותר.
- (ב) רוב השבטים שבאחרית הימים נעשו ”ישראל” ההיסטורית אין מקומם כלל בפרשות משה ויהושע, גם אם הרבה משפחות מבין כל שבטי העברים הם ”יוצאי־

מצרים", כלומר יוצאי צפון-אפריקה, במסיבות ובתקופות אחרות, ודרך-כלל בזמנים קדומים עוד יותר.

(ג) האומה העברית, כולל חלקה הישראלי, לא נוצרה בנכר אלא קמה בארצה-היא, בארץ-העברים. מגמת המיתולוגיה היהודית של הסופרים הלויים המאוחרים באה דווקא לטשטש ככל האפשר עובדת-יסוד זו, כדי לכונן עדת-קודש חדשה, הפטורה ממיגבלות הקרקע יען כי לא על הארץ תהיה נחלתה אלא בשמיים.

ארץ-הקדם בשלטון מלכי בני-שם ה"אמוריים", בתקופת-הברונזה התיכונה

(1500—2000 לפנה"ס)

אם להגדיר את המושג "היסטוריה" בשיחזור דברי-הימים המתבסס לא רק על ארכי-אולוגיה אילמת, על בלשנות משווה ומכלילה, ועל מיתולוגיה מעורפלת למדי, אלא גם על כמות מספקת של מסמכים-בכתב הקרובים פחות או יותר לזמן האירועים עצמם—הרי שקורות העברים הממשיות מתחילות סביב שנת 2000 לפנה"ס, כאלף שנים לפני מלך דוד. אכן, עבר קדום הוא זה, ובכל-זאת בראשית ההיסטוריה-שבכתב מפגרת כנען—היא ארץ-העברים במובן המוגבל ביותר—אולי אלף שנים אחר שני אזורי-תרבות שכנים: מצרים הפרעונית למערב, ושנער למזרח (ז.א. חלקו דרום-המזרחי של אגן הנהריים, פרת והידקל).

המעבר להיסטוריה עברית—עד שנת 2000

היחסים בין כנען ומצרים, וכן בין כנען ואגן-הנהריים, היו הדוקים כבר מתחילת תור-הארד (הברונזה), כלומר עוד מלפני שנת 3000. לכן יש לראות בתקופת-הברונזה הקדומה, החופפת את רובו של האלף השלישי, מעין מבוא "קדם-תולדי" (פרוטו-היסטורי) להיסטוריה עברית של ממש. כי נוסף על חומר אגדי ממקורות כנעניים מאוחרים יותר (כתבי אוגרית, מקרא ועוד), המתיחסים דווקא למאורעות האלף השלישי, יש בידינו כתבים פרעוניים של "הממלכה העתיקה" השופכים אור על תנאי הזמן גם בארץ-העברים. למשל, נוקבים הם בשמה של העיר גבל לחוף הלבנון, שהיו לה מגעי מסחר ותרבות קרובים מאד עם דלתת-היאור עוד משחר ימי הפרעונים. לאמיתו של דבר לא היינו יכולים להתמצא בפרשיות האגדיות של "יציאת-מצרים" ו"כיבוש-כנען", אותן ניסינו להחזיר למסגרתן העובדתית, בלי להסתמך גם על מקורות הפרעוניים של האלף השלישי.

לאיוון התמונה—שנתעקמה כלשהו מתוך שעסקנו עד כה במיוחד ביחסיהם המערביים של העברים—הבה נעייין, ולו אך בקצרה, בידיעות השאובות ממזרחה של ארץ-הקדם, כלומר משנער. גם חומר זה חיוני ל"קדם-היסטוריה" עברית.

התפשטות דוברי שמית למזרח, באלף השלישי

קודם-כל נציין כי בסביבות שנת 3000 קשה להבחין בין המושג "עברים" והמושג

"דוברי-שמית": הניבים השמיים עדיין היו קרובים מאד זה לזה, הן בצורתם הלשונית והן את במאתרם הגיאוגרפי. ספק אם במועד מוקדם זה יש להפריד אפילו בין שתי השפות הראשונות העומדות להתפתח בתוך המשפחה: "שמית-מזרחית" ("אכדית" לעתיד-לבוא) ו"שמית-מערבית" (שדוגמתה שפת-כנען, היא העברית במובן המצומצם). על-כל-פנים, המשפחה כולה השתרעה רק על השטחים המערביים יותר של ארץ-הקדם וגבולה המזרחי הגיע עד לאפיק התיכון של הפרת ועד יובליו השמאליים-הבליך והחבור. כינויי הגיאוגרפיה העתיקים ביותר מעידים על כך. אם בין הים והנהר הכינויים הללו שמיים, או לפחות חמו-שמיים ברובם הגדול, הנה למזרח הפרת מתרבים שמות-מקום בשפות הזרות לגמרי לקבוצה החמו-שמית. כך, למשל, שמו של חידקל, ושמות שנער ועריה הראשונות.

דברים אלה זכורים במעורפל גם בספר-בראשית: הנה היתה "...כל-הארץ [כלומר ארץ-העברים] שפה אחת ודברים אחדים; ויהי בנסעם מקדם [כלומר: קדמה-מזרחית] נימצאו בקעה בארץ-שנער וישבו שם". עורכי-מקרא אחרונים שיבצו את הפרשה בסיפור על אירועים שלמחרת ה"מבול" וגם קישרוה בייסודה, המאוחר הרבה יותר, של העיר בבל. למעשה שייכים זכרונות אלה לימי התפשטותם הראשונה של דוברי-שמית עד נהר-פרת התיכון ומעבר לו, כלומר לסביבות 3000 לפנה"ס.

מתוך מימצאים ארכיאולוגיים, ומתוך ספרות שומר-ואפד עצמה, מתברר כי דוברי-השמית הראשונים המסתננים אל שנער מצאו בה עם נכרי בהחלט-הם השומרים (כך קראו להם שכניהם השמיים, האכדיים-להבא). אך גם השומרים הללו היו מהגרים מתמול-שלשום שהחל מאמצע האלף הרביעי היגרו מאסיה התיכונה ודיברו שפה הזרה בתכלית לכל הלשונות (בין שמיות ובין לא) המדוברות בסביבתם החדשה. השומרים השליטו אמנם את שפתם על אוכלוסי שנער הדרומית, ופיתחו בה את תרבות-הכתב העתיקה ביותר שבכל אסיה המערבית. כתבם היה חרטומי-אך בלתי-תלוי בחרטומי מצרים, ואולי קצת קדום מהם; הוא נכתב על לוחות-חומר, ועתיד היה להתפתח ל"כתבי-ידות". בשלב מוקדם באלף השלישי קיבלו דוברי-שמית שלאורך הפרת התיכון את הכתב הזה וסיגלוהו לצרכיהם, אף ששיטתו לא התאימה כלל לדרישותיה של שפה שמית. לשונם עצמה גם היא הושפעה לא מעט מן השומרית (במבטא, בתחביר, באוצר המלים)-והשפעה שומרית זו תרמה, כמדומה, לפער הלשוני ני שהפריד בין האכדית לשמית-המערבית.

האלף השלישי היה בשנער תקופה של מאבק-תמיד בין ערי-מדינות, שהתחרו בתוך מסגרת תרבותית משותפת אך לא היו כלל ממלכה כוללת אחידה (דומה לזה היא כנען בתור-הארד, או יוון הקלאסית). לצפון-מערבה של שומר, בשלב מוקדם באלף השלישי, הופיעו גם ערים כאלו שמלכיהן ואציליהן שמיים על-פי שמותיהם. אבל ההתמודדות בין ערי-המלוכה בשנער לא התנהלה לפי קו-הפרדה גזעי או לשוני. החברה השנערת אכן חברה פתוחה היתה, ובהדרגה הפכה משומרית לשומרית-שמית. בהתפשטות שמית קדם-היסטורית זו מן המערב אל שנער רשאים אנו להבחין בין שתי דרכי הפצה: (א) המדברית יותר, (ב) זו היורדת לאורך זרמו של הפרת.

הראשונה מתגלה מתוך עדויות ארכיאולוגיות ושיקולים בלשניים. החל בשנת 3200 יש קשר ישר למדי בין שומר הקדומה ביותר לבין עמק-היאור, ערב קומו של המשטר הפרעוני. סגנונות אמנות וארדיכלות, וחפצים מיוחדים-במינם (כגון חותם-גליל) שמוצאם משנער, מקובלים היו זמן-מה במצרים. הדעת נותנת שבין המתווכים היו גם שבטי המדבר שבין ים-סוף לנהר-פרת. אפיינית, למשל, גלופה שנחשפה בעיר השומרית אורוכ ("אָרַך" במקרא) – היא העיר בה מלך כעבור 600 שנה גילגמש האגדי; בגלופה זו מתואר גיבור-צייד הצד אריות (או אולי "נמרים") בקשתו, והוא פרצוף "שמי" יותר מאשר שומרי; ותיאורו דומה מאד לתיאורי ציידים כאלה באמנות קדם-פרעונית.

נמרוד בן כוש, ואיתן מבני-מררי

כאן נזכור את האגדה המקראית על נמרוד ילוד כוש, גיבור-צייד בערבות שלאורך הפרת, מיסד מיתולוגי של ערי שנער השונות ביותר. במינוח העברי הקדום "כוש" מציין את כל אזור המדבר משני עברי ים-סוף, לא את חלקו האפריקאי בלבד. ואכן, בשפת השמיים בשנער ניכרים כמה קווים קדמונים שאין להם מקבילות בשום גיב שמי אחר אלא רק בלשונות המכונות "כושיות" מדרום-מערב לים-סוף, לשונות המשתייכות גם הן לקבוצה החמו-שמית.

הספרות האכדית אינה מכירה את "נמרוד" בשמו זה. אך היא מספרת על עיר כיש שלמחרת ה"מבול" (הוא למעשה שטפון-נהר מקומי). בעיר זו קמה שושלת המלכים ההיסטורית הראשונה המופרת למסורת האכדית, וייסודה ב-2900 לערך. שמא יש קשר בין "כוש" אבי-נמרוד לבין "כיש" בירת המלוכה השמית בשנער?

הספרות השומרית מצדה יודעת לספר על פולשים נוספים מן המערב, ושמן הכולל מרתו – מונח שאינו שומרי אלא שמי קדום (צורת-נקבה משורש "מר" או "מרר"). הללו מאיימים על גבולה צפון-המערבי של ארץ-שומר עוד במאות הראשונות לאלף השלישי. (נציין כי האכדים ביטאו אותו מונח – הכתוב בשני סימני-חרטומים שומריים "מר-תו" – בצורה קצת אחרת: אמורו, עם ר' כפולה, בלי סיומת-נקבה, אך בקידומת א', שהיא בסופו של דבר ממוצא לובי). אלה הם מן ה"אמורי" המצוי בתנ"ך; ובאותה מידה – מן ה"מררי", מטה לויים שתפוצתו קדומה ורחוקה יותר משל יתר המטות, בכיוון הפרת התיכון. לראשונה אלוהי-האב של כל אלה הוא "מר", כנראה, והשומרים קיבלוהו כאלוהי רוח-מערב. "מרתו" (בשומרית), "אמורו" (באכדית), בא לציין את כל העולם השמי-המערבי, ללא הבחנה מדוקדקת בין שבטיו השונים.

דרך הפצתו של ה"אמורי" המקורי ההוא, בראשית האלף השלישי, עברה בבקעת הפרת התיכון. מאז החפירות בעיר מרי (מארי), בקצה צפון-מערבה של שנער הקרויה, כנראה, על שם אותה אלוהות ואותו שבט – יודעים אנו שהמקורות השומריים צדקו ביחסם את פלישות "מרתו" לתקופה כה עתיקה. ואכן, הפתבים העתיקים ביותר בלשון שמית-מזרחית (עדיין אין לכנותה "אכדית") נחשפו דווקא בעיר זו, מרי (לא יאחר מאמצע האלף השלישי); עיר שהאל העליון היה בה דגן (הוא דגון הכנעני), כלומר

אלוהות שמית-מערבית מובהקת. לשון אחרת: השפה שנקראה כעבור זמן "אכדית" החלה להתפתח לאורך הפרת ממרי עד כיש. האמורי, או המררי, הגיע שמה עוד מימי ייסודה של "עיר-המלוכה הראשונה לאחר המבול", כהשקפת המסורת האכדית. יתר על כן, דומה כי בני-מררי מקוריים אלה היה להם חלק בהקמת הממלכה בעיר כיש. יש אגדה המספרת כי ממלכה זו הוקמה כאשר הגיבור איתנה עלה שמיימה על כנפי נשר, להחזיר משם את סמל ה"שרות" אשר נעלם בימי המבול. ודאי לא מקרה הדבר שגם במסורת הלויים המקראית גיבורו של מטה מררי הוא "איתן בן קיש" (אמנם בכתיב בק). יש אפילו חידה ב"ספר משלי" הרומזת לאגדתו האכדית: "מי עלה שמיים וירד?... וכאן ראוי לענות "איתן", כמובן. זה גם הפתרון לסוד שמו: זוהי צורה קדומה לכינוי נשר, או ציפור טורפת דומה (בעברית-מקראית: איה).

ממלכת אחד, וממלכת שומר-ואכד (1500—2000 לפנה"ס)

נדלג על רוב המאורעות של תקופת-הברונזה הקדומה ונגיע אל סיומה באגן-הנהריים. לאחר 2350 הצליח הרפתקן שמי פלוני להדיח את בית-המלוכה בכיש ולמלוך תחתיו. במלכו היה תארו שרו-גן (ה"שר", כלומר המלך, הוא "נכון", לגיטימי), אך לפי מסורת אשורית מאוחרת היה שמו סרגון. כעבור זמן יסד לו בירה חדשה, אכד, אי-שם בסביבות כיש (מדרום לבגדאד של ימינו), והקים ממלכות פפירה, שאיחדה לראשונה את כל שנער. מכאן והלאה נקראה גם לשונה השלטת בשם "אכדית". במשך המאה ה-23 הרחיבו סרגון ויורשיו את גבולם במסעי כיבוש ומסחר, תוך דיכוי מרידות חוזרות של כל עמי סביבתם, עד שפללה המעצמה האכדית את אגן-הנהריים ופרשה השפעתה המדינית והתרבותית מזרחה, בדרך המפרץ הפרסי, עד מבואות הודו, ומערבה, בדרך תורכיה של ימינו, עד מבואות הים האיגאי. זו היתה ה"קיסרות" רבי-הלאומית הראשונה בהיסטוריה, ואף אם לא האריכה ימים הרי שימשה דוגמה לקיסרויות כאלו שהופיעו מעת לעת במערב-אסיה, עד לקיסרות העות'מאנית. בין המורדים בעליונות האכדית היה ה"אמורי", כלומר דוברי-העברית שלצפון-מערב הממלכה. מלכי אכד לא הצליחו אמנם לכבוש את כנען, אך הלחץ שלחצו על שבטי העברים הורגש עד גבול מצרים. פרעוני השושלת הששית (לערך 2200—2350) התי-גוננו בקושי מפני לחץ זה ולשווא ערכו מיתקפות-מנע עד ראש הכרמל. לאחר 2200 התפוררה המעצמה האכדית—וכמוה "הממלכה העתיקה" הפרעונית, ובכל העולם התרבותי של אז החלו "ימי-ביניים" מלווים מהומות, שזאה כלכלית ומשבר אקלימי (אותו כבר הזכרנו). עמי-הר, הפראים בעיני בני תרבות-הספר, הסתערו מרמות איראן וארמניה על שנער; דוברי "הודו-אירופית" ראשונים פלשו מן הבלקא-נים ליוון ולתורכיה המערבית והרסו שם כמעט כליל את התרבות העירונית הקודמת; ו"יורדי-מצרים" עבריים, בשיתוף עם שבטי לובים, חדרו לכנען, כאמור, בפרק האחרון של "יציאות-מצרים" למיניהן. בין 2200 ל-2000 בולט פרק-זמן יוצא-דופן, בו חרבו הרבה ערים כנעניות שדורות על דורות עמדו בשממותן. זוהי, למעשה, התקופה היחידה התואמת את אגדות ה"כיבוש" בידי משה מן הלויים, במזרח הירדן, ובידי

יהושע מבני־אפרים, במערבו.

בינתיים, כבר במהלך המאה ה־21, חלה התאוששות בשנער, ואחר־כך גם בעמק־היאור. באגן־הנהריים שוב עברה ההנהגה, אולם פעם אחרונה, לידי השומרים. שושלת אור השלישית הצליחה לחדש לזמן קצר ממלכת "שומר־ואכד" מאוחדת וניסתה לפרוש את עליונותה מים ועד ים. חסותה הורגשה בעיר אשור על החידקל, בה התבצר שבט זה, שבא עוד לפני כן מדרום־המערב ודיבר עתה בניב אכדי. אשורים אלה (קרובי־משפחה ודאי לאשורי או אשרי שבחופי כנען ובשולי הנגב) התחילו לבנות את מדי־נתם־הם בצפון אגן־הנהריים וירשו את האינטרסים המסחריים של אכד שם, בפרט ביבוא מתכות, וגם יסדו מושבות־מסחר בארץ־חת (בלב תורכיה), חת שעדיין היתה טרום־הודו־אירופית. גם בצפון־כנען ניפרה השפעתה של ממלכת אור השומרית־האכדית. בסך־הכל תרמה להפצת הכתב השומרי והשפה האכדית הכתובה בו כאמי־צעי־תקשורת בינלאומיים. אך שפת־שומר עצמה כבר החלה לגסוס כלשון חיה, אף אם הספרות השומרית ברובה נכתבה, או לפחות נערכה, דווקא בימים אחרונים אלה של אור.

במצרים החל האיחוד המחודש של "הממלכה התיכונה", מקצה העמק הדרומי, בשנת 2000 לערך, מסוף השושלת הי"א ובעיקר מראשית השושלת הי"ב. הפרעונים החדשים הספיקו לספוג יסודות לוביים כגון פולחן אל־האיל אמון; ועירו, נוא־אמון, הפכה בירת הממלכה. צבא משוקם, וביצורים לאורך "קו־התעלה" של ימינו, הגנו על מצרים; והמדיניות של פרעה השתדלה להשגית על שבטי העברים בארצם ולפצל את כוחותיהם, ובתוך כך לקיים יחסי־מסחר תקינים עם ערי־כנען. ולמנוע בזאת כל חידוש של "ירידות" בכוח־הזרוע מצד האויב המסורתי.

כתוצאה מכך ביקשה לה התוקפנות העברית מוצא בכיוון אחר, כלומר אל אגן־הנהריים. משנת 2000 לערך, היתה ממלכת אור השומרית־האכדית נתונה לאיום מתמיד מצד המערב, תוך שהסתגן ה"אמורי" שוב אל שנער לאורך הפרת ותקף מעבר למדבר כבימים־עברו. באמצע המאה ה־20 לפנה"ס התמוטטה ממלכת שומר־ואכד כליל ועל הריסותיה קמו מדינות־עיר ומדינות מחוזיות במספר מוגבל. אך עתה היתה השכבה השלטת בהן על־הרוב "אמורית", כלומר עברית. אף שמתוך שיגרה הוסיפו לקרוא לה בכינוי הכולל מרתו (בשומרית) או אמרו (באכדית), ברור לגמרי מתוך אלפי שמות־הפרט של בני שכבה זו שהמדובר בדוברי־עברית ממשפחות שונות, לא דווקא משבט "מררי" או "אמורי" בלבד.

העברים בתקופת הברונזה התיכונה (לאחר 2000)

משנת 2000 לערך אפשר לעקוב אחר קורות העברים גם מתוך תעודות שבכתב, המלמדות על מצב העניינים ברוב שטחיה של ארץ־הקדם. נפנה תחילה אל כנען, בפרק־הזמן 1750–2000.

המסמך הפרעוני הראשון המספר על חיי העברים בארצם הוא מעין "רומן היסטורי" שנכתב זמן לא רב לאחר המעשים המתוארים: זהו "סיפורו של פינזהה" (שאנהת).

על הרפתקותיו של פליט מצרי המעורב בתככי-הצד בראשית המאה ה-20 לפנה"ס. סיגוהה נמלט בעזרת שבטי-מדבר, מגיע לגבל, עובר משם אל מחוז הקרוי "קדם" – בין מול-הלבנון ומזרח-הירדן. הפליט מצליח יפה, בחסות אחד מנסיכי הארץ או "שופטיה" (המונח המצרי, חקא, תואם את המלה חוקק בעברית); סיגוהה מתחתן בבית הנסיך, מצטיין כגיבור-מלחמה, והופך ראש חבל ומשפחה תחת ראשותו של חותנו המקומי.

ובכן, בתקופת-הברונזה התיכונה עדיין היתה החברה העברית שבטית מעיקרה. אך לא היתה זו חברת נוודים: אפילו במחוז "קדם" בשולי המדבר היתה הכלכלה מוש-תת על חקלאות לא פחות מאשר על מרעה, וזוהי חקלאות אינטנסיבית, עם גידול כרמים מכל מין (גפן, זית ועוד), כמפורט בסיפור המצרי. התמונה, המצטיירת ממס-מכים פרעוניים ואחרים בעת הזאת, דומה לתמונה המקראית של ימי "שפוט השופ-טים" – גם באשר למבנה המדיני. זהו מבנה מורכב מאד: ראשי בתי-אב לנחלותיהם מתחברים לבריתות-שבט שהן גם איגודי-פלך (ז.א. יחידות טריטוריאליות), וכל אלה נתונים למרותם של שופטים או נסיכים מחוזיים. זהו משטר פיאודלי כמעט. אך במשך התקופה הגדונה מסתמנת בו נטייה לריכוז. בפנים-הארץ מתרחבות הנסיכויות ויש הפורצות חוצה, בעיקר אל נהר-פרת. קרוב יותר לחוף הים שוב עולות לגדולה מדינות-העיר, לאחר "ימי-הביניים" של הידרדרות שעברו עליהן. עתה היה כל שופט-ונסיך מתימר ליהפך ל"מלך", שליט בזכות-מורשה; והמלכים הללו (ה"אמוריים" במינוח האכדי) ביקשו לעשות חיל, לעשות "שם", להשתייך לעילית של "בני-שם".

מתקופה זו ידועים מכל רחבי הארץ שמות למכביר של מלכים ושל אנשים ממעמד נחות מזה, וכן שמות אלוהיהם, עריהם, ולפעמים שבטיהם. אנו מוצאים אותם במקורות מצרים ושנער, וגם בתעודות שנכתבו בארץ-העברים בידי דוברי-עברית (אף שרובם נכתבו עדיין בשפת אכד הביבליאומית – כמו, למשל, בארכיון-החצר של מרי על נהר-פרת). הרבה מן הערים ששבו לפרוח הן אותן ערים שהתפרסמו בתנ"ך: מאשקלון וירושלים (המוזכרת אז לראשונה) עד שכם וחצור וגבל, ועוד; אך היו, ובין החשובות דווקא, שנשכחו בימי התנ"ך, כגון מרי על הנהר ואוגרית בקצה חוף-כנען הצפוני. השמות הפרטיים הם עבריים במובהק, רובם-ככולם. "אל" סתם ("שור-אל אבינו" בשירי אוגרית) הריהו אל עליון עוד אז, והוא גם "דגן" או "דגון"; ובין בני-אל נערץ כבר במיוחד הבעל, בשמו "הד" או "הדד". הרבה מכינויי-הפרט הם תנ"כיים ממש, על אף גונים שונים במבטא ובדיקדוק. כאן אפשר לציין את אברהן, השופט על שבט "שמעון" בדרום; ובקצה המזרחי של הארץ נזכיר, בין מלכי בבל האמוריים, את "עמיצדוק" (אמיוזדוגה בנוסח כתב-היתדות).

מעניין שבמאה ה-19 לפנה"ס – היא ראשית ימי-השיא למלוכה ה"אמורית" כביכול – בחרו רבים מן המלכים להיקרא לכבוד "שם" דווקא, הוא "אבי-כל-בני-עבר" המי-תולוגי ב"ספר בראשית". מלך גבל נקרא אז "אבישם"; במזרח הירדן מולך "שמו-אב"; ושמואל אחר מיסד את מלכות בבל (סומו-אבום); ועוד כאלה. "טוב שם משמן טוב", נאמר בספר משלי – וכך סברו כבר מלכי בני-שם אלה. בארכיון

של מרי נחשפה חליפת-מכתבים בין מלך אשור "שמשי-הדד" (שמשי-אדו) (1750 לערך), גם הוא מן ה"אמוריי", לבין בנו שאותו הצליח להמליך לזמן-מה על מרי כבן-חסות לו עצמו (בן זה קרוי "ישמע-הדד", יפמח-אדו בנוסח אכדי). באחד המכתבים נותן המלך-האב עצות למלך-הבן בדבר ברית-נישואים רצויה, ודעתו שישא אשה מבית מלכי קטנה (קטנום) – עיר חשובה בקירבת חמת-רבה, והוא אומר לבנו: "יש שם לבית-מרי, אך גם לבית-קטנה יש שם" (באכדית: "בית מרי שומם אישו, ובית קטנים שומם אישו"), ולפיכך הרי זו ברית מתאימה ביותר.

שררת "מלכי-שם" משני עברי-הנהר וראשית הספרות העברית בכתב עוד מימי ייסודה של בבל, באמצע המאה ה-19 לפנה"ס, היו מלכי-שם אלה פורצים את גבולות כיבושיהם הנרחבים ביותר צפונה ומזרחה. כל החטיבה הטבעית שמותר להגדירה כ"ארץ-הקדם" – מן הים וממצרים עד שיפולי רמות איראן וארמניה – נמצאה למעשה תחת שלטונם הישר או מרותם ה"נסיכנית" של מלכי ה"אמוריי", העברים על-פי מוצאם. אולם ברוב שטחי הסיפוח שבעבר-הנהר המזרחי, ובפרט בארץ-אכד לשעבר, היא ארץ-בבל להבא, היה הכיבוש הצבאי מלווה הגירה והתישבות, ורוב המהגרים באו מעבר-הנהר המערבי. אחוז ניכר מכל אוכלוסי שנער, ולא רק בבתי המלוכה והאצולה, התקראו בשמות עבריים. החברה נשארת אמנם "פתוחה" בכל המקומות: לא היתה הפליה לרעה לפי מוצא גזעי, השתייכות לפולחן, או שפת-האם. הדבר בולט מאד בחקיקה (למשל, באוסף-החוקים הבבלי מ-1700–1750 לערך): היו הפליות לפי מעמד חברתי בלבד. חברה זו קלטה את כל הבא אליה, לרבות מסתננים במספר גדל-והולך מעמי "הרי-חושך", הזורים לאוכלוסיות הארץ הקודמות. גם התרבות היתה פתוחה לחידושים ולהתבוללות הודית. בימי שושלת בבל הראשונה (מאות 16–19) נוצרה ספרות-המופת הבבלית, בניב אכדי מושפע מאד מניבי המערב ה"אמוריי". היא ספגה את מסורות שומר-ואכד, אך הוסיפה עליהן יסודות עבריים. "עלילת גילגמש" (ובה גם נוסח בבלי של מבול), ומעשה-הבריאה אנומה אליש ("כאשר למעלה..."), שנערך מחדש לכבוד אלוהי-בבל "מרודך" (מר-דוכ, פרצוף מקומי של אותו אל מר), ועוד חיבורים כאלה מצאו להם קוראים בכל מערב-אסיה ותרמו להפצת הניב הבבלי כשפת סופרים ומשפילים. בכיוון ההפוך חדרו אגדות כנען ואלוהיה אל אוצר-תרבות שמשותף היה עתה לשני עברי-הנהר.

גם בכנען התפתחה תרבות חכמנית, ובמובן ידוע היתה מקורית יותר מזו שבשנער. בערי-הים הורגשה פחות ההשפעה הבבלית, אף אוזנה על-ידי השפעה פרעונית, שחזרה קה היתה במיוחד בגבל. אולי איזון זה דווקא הקל על יושבי כנען לבקש דרכים משלהם לביטוי תרבות-הרוח.

כאן נתקלים אנו בבעיית הכתב – או, ביתר דיוק, הכתבים – הכנעניים. יש רמז לשימוש בסימני-חרטומים מיוחדים בגבל עוד בראשית האלף השלישי; במהלך האלף השני השתמשו בכנען לא רק בכתב-היתדות האכדי-הבבלי אלא גם, לעתים, בסימני-החרטומים המצריים. חידוש גדול בא עוד לפני "ימי-הביניים" כאשר המציאו (כנראה שוב

בגבל, לאחר 2500) כתב "הבריי", בו כל סימן מבטא עיצור בצירוף עם תנועה מסוימת. פיענותו של כתב זה עודו חלקי מאד, אך אולי הוא הוא המקור ממנו התפתח, סביב שנת 1700, האל"ף-בי"ת הכנעני-כלומר, סימון חד-משמעי של עיצורים בלבד. על-כל-פנים, הא"ב (שוב מגבל) הוא אב כל השיטות ה"אלפביתיות" בעולם כולו. הספרות הכנענית, שנכתבה בא"ב זה החל מתקופת-הברונזה התיכונה, נעלמה כמעט כליל-כנראה מפני שנכתבה בעיקר על חומר בלה כגון נייר, אך שרידים חשובים ממנה, כתובים על לוחות-חומר בסימני א"ב אך בצורת "יתדות", נחשפו באוגרית. שירי-העלילה האוגריתיים, כפי שהם מצויים בידינו, שייכים לראשית המאה ה-14 אך אין זו הוצאה ראשונה. שירים אלו חוברו ודאי לכתחילה דרומית יותר בכנען. אוגרית-העיר אינה מוזכרת בהם, אף שבימת המחזה כוללת את כנען כולה, מן הנגב עד "הר צפון" בו מתכנסים האלים, וכן גם את עולם הים הגדול למערב הארץ. אפשר שנתחברו שירים אלה באותה עת בה נתחברה הספרות הבבלית, לערך בשנת 1700; והחומר שבעלילות אלו, הדין בעלילות האלף הקודם, נמסר עד אז על-פה, או אולי בכתב הברי. על-כל-פנים, שברי הכתבים שנתגלו באוגרית מלמדים כי ספרות-המופת העברית (זו ששרידיה כלולים במקרא) אינה אלא המשך למסורת ספרותית כנענית שהחלה עוד באמצע תור-הארד, אולי כ-2000 שנים לפנה"ס.

המהפכה הטכנולוגית ועלייתה של בבל במאה ה-18 לפנה"ס

תקופת-הברונזה התיכונה היתה כרוכה גם במהפכה טכנולוגית, במיוחד בארץ-הקדם, כולל כנען. מימי סרגון מלך אכד עמדו העמים דוברי השמית, משני עברי הנהר, בקשר הדוק עם עמי הרמות הצפוניות, כגון עם-תובל, המומחים בעבודת-מתכת. בימי-השואה לקראת סוף האלף השלישי נמלטו מעמים אלה פליטים גם לארפה של כנען, ובמיוחד נקלטו בגבל ואוגרית. לאחר שנת 2000 התפתחה בערים אלו ודומותיהן עבודת-ארד משוכללת ביותר, וכליה המפותחים איפשרו גם חרושת-עץ עדינה יותר. בנו אז רכב-מלחמה קל וחזק, אליו אפשר לרתום את הסוס-החיה שבזיתה אי-שם בערבות איראסיה ונתקבלה עתה בארצות התרבות. החל מ-1800 חולל רכב-הסוסים, באגן-הנהריים וכן בכנען, מהפכה בשיטות הלחימה, עודד את ריכוז הכוח בידי חברות קטנות אך עשירות של ערי-מדינה, על מלכיהן ו"גיבורי-החיל" שלהן, יחד עם שיטות מתקדמות של ביצור ערים ומשטר "נסיכני" התואם מסיבות אלו. גם אנשי-השדה ("ה"עפירים" בלשון התקופה) התחילו לגדל סוסי-קרוב כדי למכרם לשכניהם העירוניים. מצד אחר בנו עתה, בערי-הים של כנען, ספינות-מפרש משופרות להובלת מטען כבד יותר למרחקים. הערים הללו נעשו מעצמה ימית-מסחרית בכל אגן מזרחו של הים התיכון.

מראשית התהליך הזה, במאה ה-18, יש לנו ידיעות מלאות למדי על היחסים המדיניים בארץ-הקדם. הללו הצטיינו באיזון-כוחות וביריבות מתמדת בין כתריסר ממלכות ראשיות, גוסף על הרבה והרבה יחידות-משנה זעירות. מן החשובות יש להזכיר את בבל (בארץ-אכד לשעבר), את אשור (על החידקל התיכון), את מרי (על הפרת

התיכון), את חלב (בירת "ים-הד" – ימחד בכתוב אכדי שאין בו ה' – בין ברכ-הנהר והים); את אוגרית; אולי את קטנה; ובוודאי את גבל (שמלכה התקרא "חקא-חקאו" במצריית, כביכול מלך-מלכים); וכן את חצור ואת שכם. בין איגודי-השבטים החשו-בים במיוחד הופיעו על נהר-פרת בני-ימין הפושטים מדרום-המערב וכן בני-שמאל בעבר-הנהר צפון-המערבי; שבטי שֶׁת (שזתי) במזרח-הירדן ("בני-שת" הוא שם-נרדף כמעט למואב גם במקרא); ושבטי "כוש" במדבר הכוללים ודאי את המדייני ומקורביו ("כושן", או "יקשן" בק', בלשון המקרא).

לפני תום המאה ה-18 גברה ידו של מלך בבל עמורפיא (חמורפי בכתוב בבלי-שהת-פרסם בימינו בקרי בלתי-נכון, "חמורבי"; וזכר מטושטש ממנו השתמר אולי בספר-בראשית, בבדיה בלתי-היסטורית על מלחמת מלכי-מזרח במלכי-מערב: הוא "אמ-רפל מלך-שנער", כלומר "עמורפיא האל" במבטא הבבלי בו חסר העיצור ע'). למעשה הצליח עמורפיא לזמן-מה להקים מעצמה בכל שנער עד אשור ומרי, אך לכנען אף לא ניסה לחדור. הוא הותיר אחריו את האיחוד הסופי של מחוז בבל, זו ארץ-אכד לשעבר

הרחבת העולם העברי מערבה: "היקסים" במצרים, פנענים באי הים בגלל הקידמה הכלכלית והצבאית בכנען שוב הופר האיזון בינה לבין מצרים הפרעו-נית. עוד מלפני 1800 התאמצו המצרים, לשווא, למגר את שכם-העיר, אחת מעמדות הכוח העברי בכנען הדרומית. במהלך המאה ה-18 הקיץ הקץ על הממלכה הפרעונית ה"תיכונה", וב-1730 לערך פלשו כובשים לדלתה ("עבריים" אצל יוסף בן-מתתיהו, "פויניקים", כלומר כנענים, בספרות יוון וכו' – אך כל אלה אחד, בעצם). הם נודעו במיוחד כ"היקסים", שיבוש יווני של צירוף-מלים מצרי חקאו-האמת (התואם לעב-רית "חוקקי-חורשה"), כלומר שופטיה או מלכיה של "ארץ הררית יעורה" – אחד מכינויי ארץ-העברים בלשון הפרעונית. לכן מותר לתרגם את המונח "היקסים" כ"שופטי-עבר", "מלכי-עבריים" או כגון זה. ב-1720 לערך בנו את בירתם הצבאית ב"צוען-מצרים" (הוזכרה במקרא), בקצה המזרחי של הדלתה, ומשם פרשו חסותם על ארץ-היאור עד לשנת 1580. נוסף על תאריהם הפרעוניים שמרו הכובשים הללו על שמותיהם העבריים, כגון "ענת-הר", "יעקב-הר" (ז.א. ענת, או יעקב, "צוריי"); וגדול שליטיהם, לקראת סוף המאה ה-17, נקרא חייו. השפעתם הורגשה בכנען, בה נחשפו הרבה מחותמיהם, שקצתם נתגלו אפילו בארץ-בבל ובאי-כרתים.

פרשה מעניינת לא פחות באותה תקופה (בין 1800 ל-1500) היא ההתפשטות הימית של אנשי-כנען – והתישבותם – באי-כרתים, באי הים האיגאי, ולחופי יוון (כל אלה, וכרתים במיוחד, נודעו בשם "כפתור"). אגדות היוונים הרבו לספר על בוא ה"פויני-קים" הראשונים הללו. הנסיך קדמוס, הוא "קדם" בן מלך-צור, יסד את תבי העיר, על צומת כל דרכי יוון, ומבצרה נודע בשם קדמיה. לימים, כאשר התפוררה המעצמה ה"היקסית", נמלטו ה"דנאים" (בלי ספק מבני הדני) לאי רודוס ומשם אל יבשת יוון ותרמו לפיתוח תרבותה. ימים רבים התקראו היוונים גם בשם זה, "דאנאוי". תגליות

העשורים האחרונים אימתו את האגדות הללו, אשר גרעינן היסטורי בהחלט. מתברר שבאי כרתים במיוחד היתה שפת-התרבות הכתובה (בכתב "הברי" מקומי, שונה מזה של גבל) לראשונה כנענית, כלומר עברית ממש. יחסי המסחר והתרבות בין כפתור וארץ-העברים בולטים גם מתוך מסמכי מרי ומתוך כתבי אוגרית. רק לאחר 1500 לפנה"ס, עם פלישת האכאים מן הצפון ועליית התרבות היוונית-ה"מיקנית" (עליה יושר בשירה ה"הומרית"), נדחו הכנענים מרוב עמדותיהם אלו באי-הים. ובכן, בתקופת-הברונזה התיכונה השתרע העולם העברי, ה"אמורי" כביכול, עד מפרץ-פרס במזרח, עד יאור-מצרים ואי-הים במערב. במחציתו המזרחית שלטה השפה האכדית-הבבלית; במחציתו המערבית – שפת-כנען העברית. אלו שתי לשונות-הספר הראשונות במשפחה השמית, ומן הראשונות בעולם כולו. החברה העברית לא נולדה מאותם "עבדים" אשר "היינו במצרים" אלא מדורות ארוכים של בני-חורין בארץ-הקדם גופה. עורכי תנ"ך אחרונים לא התעניינו בתקופה זו של גדולה, של "עובדי-אלילים" עבריים בארצם ובעולמם הרחב; זכרונה יכול רק להפריע ליהדות המסתגרת ומסתייגת. לכן נשארו במקרא רמזים בודדים בלבד לפרק-זמן רחוק אך חיוני זה, בו חלה ראשית עיצובם של ערכי התרבות העברית הקדומה.

* מעזבון המחבר.